ЄМІЛЯНСЬКИЙ Л.

РОБІТНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

Д. В. У.

Л. СМІЛЯНСЬКИЙ

РОБІТНИЦТВО В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ

І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ та І. ФРАНКО

КРИТИЧНИЙ ОГЛЯД

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
ХАРКІВ 1930

Бібліографічний опис цього видання вміщено в „Літописі Укр. Друку", „Картковому репертуарі та інш. покажчиках Української Книжкової Палати

Укрголовліт № 4542. 3/XI 1929.
Зам. № 537. Тираж 10.000.
$Б_6$ — $2^1/_8$ арк.

Дана критична праця має на меті дослідити, в яких творах української белетристики та *як саме відбилися* різні моменти історії робітничої кляси на Україні, її побут, економічне становище тощо. Поспішаю попередити, що я аж ніякою мірою не ставлю собі завдання тут відтворювати історію робітництва чи його побуту на підставі літературно-художніх фактів, хоч би і з тої причини, що навіть і реалістична і натуралістична література не дає достатніх об'єктивних фактів до будь-якої історії. Мене цікавить інше.

Письменників, що всю свою творчість цілком присвятили б змалюванню робітництва, українська література ще не має. Але є чимало окремих творів чи навіть поодиноких зарисів, що подають робітничу тематику. Всі вони в цілому являють великий інтерес не лише для сучасного читача, але й для сучасного автора робітничої тематики. Як перейдений етап в українській літературі, його слід вивчити й оцінити.

І друге завдання.

Наша дожовтнева література не дала письменника з робітничої кляси. Наші письменники походили чи то з різних шарів селянства, чи з поміщицтва, чи з верстви „різночинної"— попівства,

вчительства, міського урядовства... Здебільша вони відповідно до цього репрезентували в літературі й ту чи ту *партійність* суспільної думки — народовство, соціялістично-матеріялістичні ідеї тощо. Безперечно, й робітниче питання, в якій би мірі його не зачепили, переломлювалося крізь їх власний світогляд. Відси й випливає це друге завдання — *врахувати клясові й групові нашарування на творчості автора робітничої тематики.*

В цій статті взято лише 70-і й 80-і р.р. минулого сторіччя.

Нарешті, про методу.

Беручись до цієї роботи, я гадаю зробити мій огляд приступним для пересічного *споживача* художньої літератури й не орієнтуюся на літературознавця. Тому, вживаючи порівняльної методи, як підсобної до марксистської, я беру порівняння, що можуть бути цілком відомі такому споживачеві, зіставляючи, наприклад, Нечуя-Левицького з Ів. Франком і лише в виключних випадках шукаю порівняння за межами самої української літератруи, беручи обов'язково відомі широкому загалові факти з російського чи західнього письменства.

Промисловість на Україні зародилася ще задовго до знесення кріпацтва. Проте розвій її був неінтенсивний, і робітництва, як „кляси задля себе“ не існувало.

Шестидесяті роки принесли новий темп в розвиткові промисловости. На заводах, фабриках, копальнях зростало кількісно робітництво. Йшли працювати за робітників сільські наймити, цебто батраки й збіднілі вкінець хлібороби, що їм лишалося або найматися в батраки на селі, або йти на заводи й фабрики. Також міське й сільське ремісництво, що не витримувало капіталістичного конкурента, було змушене кидати свій варстат і найматися до фабриканта. Ці джерела, що є наслідок приходу капіталізму, одначе не створили відразу пролетаріяту. М. Яворський (Історія України) розрізняє два ступені цього процесу. *Перший* принагідне заробітчанство, коли робітник-заробітчанин має за економічну базу сільське господарство, а в робітники йде тимчасово, на підробітки. Очевидно, таке робітництво ще не становить пролетаріяту. А. Річицький („Шевченко в світлі епохи“) зве цю категорію *передпролетаріятом*.

Другий ступінь настає по першому. Принагідне й додаткове заробітчанство обертається на профе-

сійне наймитство. Зв'язок робітника з сільським господарством — мінімальний. Єдиний засіб до життя — продаж своєї робочої сили, хоча б навіть і незначного рівня кваліфікації. Диференціяція селянства лежить в основі цього процесу.

Можна навести такі статистичні дані щодо тої робочої сили, яка мусіла шукати заробітку в 70-х р.р.: на Волині — 111.312 одиниць, на Київщині 281.065, на Поділлі 258.082 й т. д. Це був запас дешевої робочої сили, що насамперед шукала притулку в промисловості.

В 1853 році на Україні нараховувалося робітників 61.176 душ, в 1860 р.— 81.307 душ, а наприкінці 1870-х років на одних лише фабриках, без шахт, винниць, ремісничих підприємств було 108.066 робітників.

Всі ці дані вираховані з таких губерень: Волинської, бувш. Катеринославської, Київської, Полтавської, Подільської, Харківської, Херсонської, Чернігівської. Отже, коли б до цього додати ще й дрібніші частини України, то ці дані значно збільшилися б. Всіх фабрик на Україні 1870-х р.р. було понад 3.200. (Дані взято в М. Яворського).

Отже, лишається безперечною велика відносна роля робітництва в економіці України 60 — 70 р.р.

Лишається показати, в якій мірі і в який спосіб робітництво чинило певний тиск на суспільну думку на Україні.

Дві передумови сприяють інтенсивності формування самосвідомости в робітництва: підприємства з великою кількістю робітників і остаточне відо-

кремлення робітника від сільського господарства. Основний кадр робітничої кляси був. В Одесі, Херсоні, Бахмуті, Києві й по інших містах були підприємства з порівняно великим, як на той час, числом робітників. В таких колективах, безумовно, з робітника-заробітчанина з часом вироблявся вже кваліфікований робітник з цілком відмінною від селянської психологією й частинно — світоглядом.

Справді, аджеж — від самого початку існування таких колективів їм доводилося провадити боротьбу з хазяями, скеровану на самоохорону від надмірного визиску. Страйки — найпоширеніша форма такої боротьби. І все це не змогло не вплинути на психологію робітника. Тому й почалися страйки віддавна. Ще в 20 р.р. минулого століття на сукняній фабриці Уварова (Чернігівщина) відбулися страйки робітників. Потім у 1857 р. відбувся страйк у Межигір'ї на фабриці порцелянових виробів, далі в Одесі, Харкові й по багатьох інших містах.

В 60-х р.р. в Одесі організовуються робітничі гуртки, що в них беруть участь Желябов і Ковальський. А в 1875 р. виникає така міцна й видатна організація, як „Южнороссийский союз рабочих".

З вужчими завданнями утворюється „Южнорусский союз рабочих" у Києві. В Харкові 1872 року проходить величезний страйк.

Економіст Микола Зибер засновує в Києві робітничі гуртки вивчення марксизму. Ламається вплив народовців на робітничі маси.

Не менш інтенсивно росте робітнича кляса в Галичині. В самій гірничій промисловості (здобування нафти й земного воску) 1860 р. налічується 6.954 робітника, а в 1870 р. — 111.066 робітників, що з них на східню Галичину припадає 71.345 робітників.

В 1871 р. у Львові друкарі заснували товариство самодопомоги „Побратим" — це перший етап робітничого руху — каса самодопомоги.

А 1879 року у Львові збирається „Вільний робітничий з'їзд", що, поряд з вимогами економічного характеру, виставляє й політичні вимоги до уряду.

В семидесятих роках робітнича кляса й на Наддніпрянській Україні, і у Галичині досягла досить високого рівня самосвідомости й організованости. З Заходу через верхівки робітничих ватажків проникають до робітництва ідеї І Інтернаціоналу, заснованого в 1864 року. Робітництво схиляється до марксизму. *І в цей час народовці все ще не бачать робітництва, як окремої кляси, все ще вважають його за селянство, що пішло на фабрики лише підробляти.*

Така та сума фактів і ситуацій, що їх треба пам'ятати, приступаючи до аналізи робітничої тематики в письменників 60-х і 70-х р.р.

І. НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

Перші зариси фабричної тематики ми знаходимо в повістях Нечуя-Левицького. 1868 року вперше надрукувався цей письменник і в цьому пер-

шому ж творі „Дві московки“ („Правда“ 1868, ч. 8 — 11) надто незначною мірою вкрадаються мотиви фабричної тематики. Немає ще тут певного наставлення автора на робітничу тематику — тут лише поодинокі зауваження персонажів у діялогах.

„Знаєш що, Микито,— каже раз Марина: — на шуршанських фабриках дуже добра плата робітникам, далеко лучша, ніж у нашій сахарні. От і Василь Хоменко, Ганнин чоловік, хоче йти туди на заробітки“...

Якою мірою фабрика втручалася в життя українського села, такою ж мірою й фабричні мотиви вкрадаються в твори Нечуя-Левицького, бо він ставив собі на меті вичерпати тему про наше село, а фабрично-заводська промисловість в економіці пореформеного й навіть (у меншій мірі) дореформеного села відограла певну ролю. Цих мотивів І. Нечуй не міг поминути, бо, властне, він був у нас основоположник соціяльного роману

Реформа знесення кріпацтва стимулювала розвиток промисловости на всій тодішній Росії. Незначне число заводів і фабрик на Україні до реформи з шестидесятих років починає буйно зростати.

Два процеси характеристичні для економіки тодішньої України: з одного боку, земельне зубоження великої маси селянства, з другого — виникнення побіч села фабрики: цукроварні, суконної чи якої іншої. Тому, розгортаючи широку, повну картину життя України в десятиліття початкового

розвитку промисловости, Нечуй-Левицький зарисовував на своє літературне полотно й ці нові мотиви.

Належачи до тої групи української народовської інтеліґенції, що її можна схарактеризувати як націоналістично-культурницьку, Нечуй-Левицький базував на цих своїх поглядах ідеологічну сторону своїх творів. Визнаючи в таких творах, як „Хмара" (народник Радюк) потребу для України розвивати промисловість, він усе ж таки протилежний до поглядів тої інтеліґенції, що, ретельно вивчаючи політичну економію, великою мірою починала орієнтуватися на К. Маркса й інших економістів матеріялістичного напрямку. Це можна сказати за І. Франка, що свої твори з робітничою тематикою почав писати яким роком — двома пізніше за такі ж твори Нечуя.

Промисловість мала европеїзувати Україну, зробити її европейською буржуазною державою. Цей погляд Нечуя-Левицького так характеризує В. Коряк:

„... Але до якої групи інтеліґенції близький був ідейно Нечуй? Це не була тая група, що орієнтувалася на „народ", селянство. Не ідея народу, а ідея нації панувала в свідомості Нечуя. Нечуй, як і Куліш, був речником европеїзації України, речником її промислового піднесення, яко бази для розвитку сьогочасної европейської нації. Українській нації бракує европейської культури й її основних рис: матеріяльної бази — промисловости і ідеологічної — національної свідомости. Економіч-

ний і культурний сепаратизм од Росії є передумова політичної незалежности. Европеїзм, москвофобство і войовничий націоналізм, дух конкуренції і гордощів національних, дух европейської буржуазії, ідеологія капіталістичної інтеліґенції — ось властивості ідеології Нечуя-Левицького („Критика“, 1928, кн. 3, стор. 68).

З таких властивостів Нечуєвої ідеології випливає логічно реалістичний стиль його творів. Проте, сама ідея европеїзації викликає в світогляді Нечуя певні суперечності, можливо непомітні й для нього самого. А саме: процес пролетаризації селянства й приплив його до промисловости він не вважав за явище позитивне, за прояв поступу, а цілком навпаки. Пізніше, аналізуючи ідеологію повісти „*Бурлачка*“, ми побачимо, що Нечуй ставиться прихильно лише до тих робітників, що не походять з хліборобів, а з тих інших, неселянських шарів, які здавна тяжіють до міста (робітник — Ів. Михалчевський). Европейство в його творчості якось погоджувалося з народництвом в інтуїції, а звідси й реалізм у творах теж якось погоджувався з потужною романтикою села, хліборобства в авторовій інтуїції.

Акти російського уряду 1863 і 1876 р.р. про заборону українського слова неминуче повинні були викликати певне реаґування з боку української народовської інтеліґенції.

Рівнобіжно з цим аналогічне реаґування мусів збудити й прихід нової промислової буржуазії з її прислужниками — фабричною адміністрацією.

Цей шар приносив і свою культуру, що запроваджувала на Україні русифікацію й асимілювала старосвітсько-шляхетські верстви.

Обидва ці чинники спричинювалися до пропаґанди українського націоналізму супроти політики чужого національно уряду. Такий ідейний мотив проймає всю творчість Нечуя-Левицького. Стоячи на такому ідеологічному ґрунті, не можна було спиратися ані на робітництво, ані на верстви зрусифікованого міщанства. Селянство — ось немов би єдина верства, що спроможна бути носієм національної української ідеї, і Нечуй-Левицький, як взагалі, народники, орієнтувався на селянство. Цим можна з'ясувати, чому народники не вважали й не хотіли вважати на інтенсивний розвиток пролетаріяту. Численні факти з робітничого руху, що раз-у-раз чинили бурю в суспільній думці, немов би цілком не обходили народників. Це властиво, як ми побачимо далі, і Нечуєві.

Тепер перейдімо до розгляду зарисів робітничої тематики в творах цього письменника.

З головніших персонажів, що тою чи тою мірою стосуються до робітничої тематики в Нечуя-Левицького варто відзначити трьох: Миколу Джерю (пов. „Микола Джеря"), Василину й Ів. Михалчевського (пов. „Бурлачка"). Ці три персонажі дють на тлі цілої маси таких же з професії людей, як і ці названі, але що останні (троє) організовують навколо себе фабулу цих творів, то й змальовані вони повніше, чіткіше, з типізованими, а не випадковими рисами характерів, тому вони

найбільше пасують до потрібних нам зразків. Тимчасом, як другорядні персонажі можуть бути запроваджені до твору й виключно з потреб фабульної композиції, тому й брати їх, як арґументи на доказ авторової ідеології, чи для характеристики є великою мірою ризиковано. То ж удамося до них, скориставши лише ті їхні відзнаки, що, судячи з повістей, характеристичні для цілої маси, яку подав Нечуй-Левицький у цих своїх повістях.

Повість *„Микола Джеря“* написана 1878 р., цебто за часів розквіту серед української інтеліґенції ідей народництва, тим більше цікаве є змалювання фабрики в автора-народника, що не зневірився ще в своїх ідеях.

Дія повісти починається наприкінці сорокових років, триває ціле десятиліття — п'ятидесяті роки й трохи виходить за дату знищення кріпацтва — 1862 р., цебто з повісти можемо знати лише за дореформену фабрику.

Микола був син кріпака Джері, що вмер, віддавши всі свої сили панщині. Що примусило Миколу покинути роботу коло землі й піти „в бурлаки“, себто робітником на фабрики? В повісті чітко подано, як зростав у цій людині протест проти поміщицького визиску. Після весілля Миколи з Немидорою старий Джеря провадить розмову:

„— А що, стара, будемо робити? Чим будемо оплачуватися? — промовив батько.

— Змолотимо та продамо половину хліба. Хвалити бога, хліб уродив.

— А як не стане хліба, що будемо їсти? — сказав батько.

— То заробимо. Хіба ж не маємо рук чи що? — обізвався син.

— А коли ж ми його заробимо? Хіба за тією панщиною похопишся заробити? — сказав батько.

— *Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла!* — промовив син".

А трохи згодом знову:

„Микола глянув на незлічені скирти, задумавсь і спитав у батька:

— *Нащо то одному чоловікові так багато хліба? Господи! Чи все ж він поїсть, оце все?*

— Ти б, сину, мовчав. Дивись, он недалеко стоїть гуменний; він почує, та ще й панові за це викаже. Це ж відомий на селі викажчик.

— *Коли б нам, тату, хоч десяту частку однієї скирти. Ото ми були б щасливі,* — знов промовив Микола".

Ця наївна ще мова свідчить, що в людині точиться певний процес зросту соціяльної свідомости. А одного дня Микола намовив селян йти жати своє, а не панське жито. Виникла суперечка Миколи з осавулою панським. І в наслідок селян і Миколу вибили різками. Після цього: „Микола вийшов на панський двір *і люто показав кулак,* обернувшись до панського двору; старий Джеря йшов, низько похнюпивши голову".

В даній фразі — цікавий психологічний контраст: старий селянин і молодий Микола кожен посвоєму реаґують на панську образу: в одного —

покора, зневір'я; в другого — лють, бажання помститися, непримиреність до пана. Інші випадки наставляють Миколу на шлях помсти панам і їх прибічникам — осавулам, прикажчикам тощо. Вночі Микола з товаришами підстерегли на леваді осавулу й „дали йому півсотні добрих київ".

— „Оце тобі за пана, а це за панію, а це за панщину,— приказував Микола.— Аджеж пан не шкодує сіна своїм волам, ще й брагою їх поїть, а ми так само панські, робимо панові, як воли, а він нас не частує брагою, а різками. *Панське добро — то й наше добро, бо то наша праця,* а земля божа — говорив Микола, луплячи осавулу палицею".

— „Оце тобі за те, щоб ти пам'ятав, що виказувать панам на людей гріх, *бо ми не крали в пана, а своє брали й вертали собі,*— приказували чоловіки . . ."

Це вже не лише сама помста. Це вже соціяльна свідомість, що з нею важко вжитися людині довго коло своїх гнобителів. Взаємна ненависть пана й частини селян призводить до того, що слабіша сторона мусить тікати. Одної ночі Микола з кількома товаришами потаємці рушають назавше з рідного села блукати по фабриках, заводах, рибальських ватагах і т. д. Таким приблизно шляхом створювалася та частина тодішнього робітництва, що носила назву „бурлаки". Злидні, сварка з паном, може й якісь злочини вимушували селян кидати землю й село і йти бурлаками на фабрики, заводи і т. д. На посесійних фабриках

це був бажаний елемент, бо посесор міг експлуатувати їх сміливо, знаючи, що вони є карні злочинці й коритимуться всяким умовам, бо не можуть сподіватися на захист од влади. На першій же цукроварні втікачів адміністрація охоче взяла на роботу: директор „не спитав вербівців про пашпорти, не спитав навіть, звідкіля вони родом, і тільки позаписував їх імення й прізвища. Микола назвав себе Іваном Гриценком, Кавун назвав себе Панасенком. Директор поклав їм плату по три карбованці на місяць на панських харчах і звелів іти до сахарні“.

Відтак почалося довге поневіряння Миколи з товаришами по українських „сахарнях“ та інших фабриках. Переказувати зміст цих сторінок повісти — не наше завдання, але щоб визначити погляди самого автора на розвиток промисловости на Україні слід прослідкувати — які саме риси відзначає він у фабричному побуті та як сам ставиться до нього. Для цього цілком досить кількох цитат; подається коротенький опис цукроварні з - середини:

„В сахарні другий німець, машиніст, поставив їх коло машин на роботу. Кругом їх кипіли здорові казани з малясом, стукотіли, гуркотіли колеса, дрижали здорові ремінні паси, перекинуті однизу через стелю на верхній етаж. Бідні хлібороби озирались на всі боки на ті страшні, здорові, лапаті машини, не знали, як повернуться, як ступить. Їм здалось, що їх завели в якесь страшне пекло.

Настала ніч, а їм здавалось, що з-за машин от-от вискочать дідьки й потягнуть їх під ті машини з страшними зубцями“.

Таких описів фабрики в Нечуя-Левицького багато. В українській літературі ці уривки становлять перші зарисовки фабричного процесу. Цією стороною українська література значно відстає від російської.

Відрізняючи завжди високий рівень добробуту фабричного начальства — „офіціялістів“, Нечуй-Левицький, додержуючися скрізь своєї манери зорових контрастів, подає на протилежність задоволеним „офіціялістам“ нещасних робітників:

„По всьому дворі й по тому місці сновигали позамазувані робітники в чорних сорочках, з чорними видами. Скрізь було чути гук, шум, гам, свист. Машини в заводах стукотіли та гуркотіли, аж стіни гули й трусились. З високих виводів завжди валували стовпи чорного смердючого диму“.

У фабриці Нечуй-Левицький не бачить нічого доброго для українського народу. Він не відзначає жодної позитивної риси в цих зародках індустрії. Цікаво для світогляду автора, що він, визнавши фабричну роботу за легшу від польової, все ж всією своєю народницькою інтуїцією на боці останньої:

„Вербівці стали на роботу в сахарні. Ця робота була для них легша од роботи на полі, але нудніша. На полі, на чистому повітрі було якось веселіше й охотніше робить, ніж коло машин, між

стінами, на помості, слизькому й липкому от розлитого малясу".

Коли вцілому Нечуй-Левицького можна застосувати до школи реалістично-етнографічної, то в наведених зразках він є цілковитий реаліст, не маючи й тіні від етнографізму, надмірної ідеалізації сільського чи фабричного побуту, тощо... Місця повісти, тою чи тою мірою зв'язані з фабричною обстановкою, не мають у нього елементу народньо-пісенної поетики, що була властива Нечую-Левицькому, загалом. Але головна увага автора на фабрицькому побуті. В численних описах робітничого побуту ми не знаходимо й одної риси, щоб не виявляла неприхованої огиди автора.

В таких побутових зарисовках Нечуй-Левицький яскраво доводить, як робітник втрачає людську подобу, віддаючися пияцтву, бешкетам і т. п. Всі свої зароблені гроші бурлаки швидко пропивали в шинках, що були власністю того ж таки посесора фабрики.

„До пізньої ночі грали музики; до пізньої ночі пили й танцювали бурлаки, доки не витрусили з кишені усіх зароблених грошей".

Посесор, виплачуючи їм гроші, відраховує за дні, коли робочі хоріли й не були на роботі. Він їх годує такою стравою, що призводить до масового захорування й смерти, він ставить їх в надзвичайно важкі житлові умови, і таким способом, виссавши всю силу з робітників, він же грабує їх своєю системою шинків.

„Бурлаки ввійшли в казарми. Казарми довгі без міри, були ще поганші, ніж на стеблівській сахарні. В хаті було повно барлогу, як у свинюшниках; стояв якийсь чад од махорки, од гнилої соломи, од нечистої одежі, од кислого борщу, од бурлацьких онуч“.

З наведеним описом контрастує прекрасний, привабливий вигляд будинків німецьких „офіціялістів“, що розкошують поруч з убогими, гидкими бараками для робітників.

В Нечуя-Левицького помітно й другий характеристичний для нього засіб письма—*натуралістична манера. Правда, не в такій мірі, як у Золя й інш* Побут робітників вивчено всебічно, до найдрібніших деталів. Все це потрібно, щоб показати фабрику хоч і в не цілком типових кольорах, зате обґрунтованих справжніми історичними даними, ультранеґативних і огидливих. Через те Нечуй-Левицький цей побут подає так, що вже нічого не лишається нез'ясованого, непоказаного. Тут не лише неприємний виробничий процес, не лише антисанітарні житлові умови, але викривається спосіб харчування робітників. Посесор позичає гроші в еврея Шмуля Каплуна й цей виговорює для свого зятя підряд—годувати всіх робітників Бродовського. В наслідок цієї годівлі—масові хороби й смерть робітників. А ось улюблені селяни-українці Нечуя-Левицького—втратили вже людську подобу:

„... На Миколі була чорна, мов земля, сорочка, подерта свита, старі шкарбани з дірками, звідкіль

виглядали солом'яні устілки. Волосся на головах у бурлак було закудлане, мов у непросиплених п'яниць.

Поруч з Миколою сиділи за столом бурлаки в таких чорних сорочках і з такими невмитими видами, з такими бруснатими щоками, з такими кудлатими головами,— що й дивитися було страшно. Одні бурлаки грали в карти, такі засмальцовані, що на них ледве червоніли безталанні королі й королівн, замазані нечупарними бурлацькими руками. На столі стояла горілка: декотрі бурлаки пили могорич і частували бурлачок. Микола грав на скрипці. Одна молодиця з темного кутка загомоніла й почала його лаять за те, що він грає до служби божої.

Через усю казарму попід стіною стояли неприбрані поли; на полах валялась солома й потерть. На тих полах покотом спали бурлаки й бурлачки, розкидавши на барлозі драні свитки й кожухи"...

Загалом, коли б ми забажали відшукати в фабриці за Нечуєм-Левицьким хоч єдину позитивну сторону, ми б не знайшли в цій повісті нічого подібного. Нечуй-Левицький ненавидить фабрику в такій постанові, як вона виникла на Україні. А для показу робітництва письменник відтворює лише жахливі побутові картини з його життя й не здатен побачити в ньому велику соціяльну силу, що не встигла ще проявити себе. В цьому велика неподібність Нечуя до І. Франка, що, пишучи свої робітничі повісті в один час з Нечуєм-Левицьким, все ж убачав навіть у життю робіт-

ництва на початку промисловости певні зародки клясової боротьби. Але за це мова — далі.

Розглядаючи повість „Микола Джеря“, ми віддали всю увагу фабриці, як певній організації, робітничій (бурлацькій) масі, її побуту, матеріяльному й моральному її стану й т. д., але ми навмисно не спиняємося на аналізі окремих персонажів, бо для нашої теми є в цій повісті єдиний колективний тип — бурлацька маса. Такі ж індивідууми, як навіть Микола — найголовніший герой повісти, все ж не є ще *своєю вдачею й світоглядом* робітник. Він був на селі бунтар, людина анархічної вдачі, такий же лишився й пізніше; фабрика не спричинилася до зміни чи розвитку його вдачі. Для нього фабрика не відограла ролі організатора й творця певного світогляду. Та й помітно, що для Нечуя-Левицького центр ваги не в Миколі, а в різноманітній обстанові, що скрізь неї проходить Микола цілих п'ятнадцять років. Тому наприкінці повісти він повертається знову на своє село й фабрика його не то що не тягне, а навіть він і не згадує за неї. Тип сільського бунтаря скрізь лишається такий. Наближається до виявлення тодішнього робітничого типажу Нечуй-Левицький в описі основних персонажів повісти „Бурлачка“, написаної тогож таки року, що й „Микола Джеря“.

ПОВІСТЬ „БУРЛАЧКА“

Окрім робітничої маси, в цій повісті виступають двоє головних персонажів, що з погляду робітни-

чого типажу являють собою в великій мірі інтересні особи — це Василина („Бурлачка“) й Ів. Михалчевський. *Ці дві постаті є дві протилежні сторони одного надзвичайно цікавого й багатющого ідеологічно контрасту, що є ключ до ідеологічної сторони повісти „Бурлачка“ й допомагає розкрити, очевидно, й увесь світогляд Нечуя-Левицького.* В цьому особливий інтерес цієї повісти, бо тут бачимо цікавий маневр світогляду письменника-народника, що не заперечував потреби в розвиткові промисловости, навіть обстоював його (див. „Хмари“ — ром.) і тимчасом ідеалізував селянство, державав цілковиту орієнтацію на село, як на носія (потенціяльно) національного відродження української національности, бо місто з буржуазією й навіть інтеліґенцією, на думку Н.-Л., перебувало в стані безповоротної національної асиміляції. Дана повість яскраво показує, як автор міг поєднати основи двох, майже протилежних світоглядів: народницького й буржуазного.

Потрібно ще відзначити, що в повісті „Бурлачка“ фабульно домінують жіночі персонажі. Вперше, в українській і навіть у російській літературі появляються постаті робітниць і то в повісті, що має не лише окремі зарисовки фабричного побуту, як у „Миколі Джері“, а має вже в основі повісти робітничу тему, фабулу. Тут уже нас цікавитиме не лише сама фабрика й робітнича маса, але й окремі представники цієї маси, що являють собою справжніх робітників першої фази промисловости, а не селян-заробітчан, яких ми здибали раніш

Як і в „Миколі Джері“, в цій повісті автор починає із способів вербувати робітників. Це цілком видповідає його манері — *всебічно вивчати й всебічно подавати явище з натуралістичною ретельністю.* Цей момент тим цікавіший, що ми маємо справу з вибораженням перших десятиліть промислового капіталізму — значить, робітничі кадри формувалися вперше й мусіли походити з якихось інших верств. В „Миколі Джері“ цьому моментові вділено менше уваги, але тут його освітлено цілком вичерпливо. Нечуй-Левицький викриває цілу систему вербування робітників на фабрики з села і тут доходить апогею антисемітської аґітації. Як і в першій повісті, тут все прибрали до своїх рук євреї, або, як висловлюється автор, „. . . Шмулі, Срулі, Гершки“. . . Система ця полягає ось у чім: якийсь багатший еврей (Лейзор Рабиненко) бере в посесора (теж еврея) підряд ставити на заводи робітників. Хазяїн виплачував йому за кожну душу, а він сам не лише постачав робітників, але й платив їм платню й утримував їх підчас роботи. Такий підрядчик мав своїх аґентів по всій Україні й навіть у Білорусі. За цих аґентів правили часто місцеві євреї, шинкарі тощо, які добре знали на селі кожен двір і добре вміли обплутувати економічно кволих селян, щоб потім одвезти їх на фабрику, іноді за тисячі верстов. В повісті за цими євреями не видко було справжніх капіталістів - хазяїв отих фабрик, що почали виникати ще до реформи, а після неї зростали буквально, як гриби. За Нечуєм - Левицьким в „Бурлачці“ виходило так,

немов би не капіталісти, що частинно походили з поміщиків, прибирали по-новому селянство до своїх рук, роблячи з них пролетарів, а лише євреї посесори, євреї-підрядчики, євреї-аґенти, шинкарі, просто шахраї, але *неодмінно євреї* — всі ці персонажі становили в очах письменника-антисеміта „єврейську поліцію“, що на чолі її стояли свої губернатори, міністри тощо. Їх зве Нечуй-Левицький: „міністри гречки й проса“, „міністри пшениці, жита“ ... олії, дьогтю“ і т. ін. Це скидається на сучасних європейських і американських промислових „королів“. До самої промисловости Нечуй-Левицький не ставився вороже. В повісті „Хмари“ представник передової української інтеліґенції Радюк, що, напевне, користується цілковитою прихильністю автора, висловлює думку про те, що нам (цебто Україні) потрібна промисловість і т. д.

Нова кляса — буржуазія промислова народжувалася і Нечуй-Левицький, волею чи неволею, одною стороною своєї творчости ставав виразником її прагнень, але другою стороною — він вростав у типове українське народництво. Погодитися ці дві різні системи поглядів й поєднатися в одному світогляді змогли б лише тоді, коли б об'явився якийсь третій ворог, спільний обом першим. Тоді в ім'я боротьби з ним могли б тимчасово забути свою ворожнечу буржуа й націонал-народник. Так воно й буває за теорією соціяльної боротьби, коли національний рух приголомшує на певний час тенденції до клясової боротьби.

Так от цей третій, спільний обом світоглядам ворог, знайшовся. Це були євреї в різних ролях. Ненавистю до них пройнято багато сторінок не лише в „Бурлачці“, а навіть і в „Миколі Джері“. Автор не знаходить серед них жодної позитивної вдачі, а в житті кожного з них не знаходить жодної позитивної, привабної риси, деталя тощо. Всіх їх автор з погордою зве: „Шмулі, Српулі, Гершки“

„То були його поліційські Шмулі, Срулі, Гершки, котрі нишпорили у Стеблеві й у близькій околиці, бігали по селах бідками або й пішки, зналися скрізь з шинкарями, з підрядчиками на заводах, з жидами-мірошниками, з жидами-посесорами; знали всю околицю як свої п'ять пальців, скрізь справлялися про ціни на хліб, на сало, на дьоготь, на ріпак, збирали пашню з бідних мужиків за проценти й звозили до свого „начальника стеблівської околиці, Лейзора Рабиненка“..

Цей антисемітизм Нечуя-Левицького носить, безумовно, виразне націоналістичне забарвлення й призводить письменника до шкідливої тенденційности, а, значить, і антихудожности. Отже, з появою фабрицької тематики вукраїнській народницькій літературі, підводиться й новий ґрунт під розпалювання національної ворожнечі українців до євреїв, що була потужним знаряддям у здійсненні національної політики царського уряду.

Автор засуджує створення робітничих кадрів за рахунок селянства. Але хто ж тоді повинен піти на фабрику? На це зможе відповісти дальша аналіза робітничої тематики в „Бурлачці“.

Бідна селянська дівчина Василина в скрутний для себе момент впадає в око одному з аґентів вищезгаданої „еврейської поліції“ й, зрозуміло, переходить усі потрібні етапи, потрапляючи, нарешті, за робітницю на суконну фабрику. І от знову перед нами знайомі з „Миколи Джері“ моменти робітничого побуту:

„Василина сіла між молодицями та дівчатами. Вона взяла ложку борщу й трохи не виплювала додолу. У борщі була сама за себе бутвина. Він був навіть без картоплі й одгонився старим смердючим салом. Липкий, чорний, як земля, хліб давив у горлі й тріщав у зубах. Бурлаки й бурлачки позвикали вже до такої страви й їли аж за вухами лящало. Василина через велику силу з'їла трохи борщу. Каша дхнула старим салом. Василина згадала те сало з червяками, котре вона бачила на терезах і поклала ложку“.

Починається знову демонстрація в найтемніших фарбах життя робітників. Коли в „Миколі Джері“ основні персонажі часто міняли місця своєї роботи й не дозволяли авторові заглиблюватися в побут, то в даній повісті — навпаки, протягом значного часу в полі зору читача й автора одно певне коло персонажів та й сама увага авторова не на соціяльному змісті, як у першій повісті, а більше *на побутово - психологічній стороні.*

Довідуємося вже не лише за неможливо - кепські житлові й харчові умови життя робітників, а й за *їх деморалізацію.* Тут згадується і про безбатченків, що їх гублять матері, і за пияцтво, розгул

тощо. Цією стороною надзвичайно характерний опис вечірки, що її влаштували бурлаки в хаті робітниці Марії. Цілу ніч іде пиятство, танці, п'яні співи тощо.

„Марія спіткнулася і з усієї сили вдарилася об піч лобом. Хлопці зареготалися. Марія примітила смішки й хотіла поправитися.

— Смійтеся, смійтеся! Ви думаєте, що я п'яна? Я ще й тверезих перетанцюю,— сказала Марія, насовуючи на лоб хустку й очіпок.

А очіпок на Марії все з'їжджав на потилицю. У Василини коси висунулися з-під очіпка на лоб. Молодиці закрутилися серед хати та вдарились лобами так, що аж голови загули. У хаті піднявся регіт. Молодиць брала злість. Вони пустилися по хаті, як вихор. Василина спіткнулася й розтяглася серед хати. Марія наскочила на неї й дала сторчака.

У хаті піднявся не сміх, а ґвалт. Дівчата аж за боки бралися. Музики перестали грати. Мина реготався, кинувши ріжок на піл. Василина й Марія поспиналися рачки й насилу встали на ноги...“

Всіх цих людей лише незносні злидні вимусили піти на цю каторжну фабрицьку роботу. Василина ненавидить фабрику й життя при ній. Крізь непривабну дійсність вона снить про своє рідне пишне село.

„А їй через легкий сон сниться пишний батьків садок, чудовий квітник, де цвіли настурції, півонія та зірки. Сонце грає чудовим маревом на

квітках, на садку, на пишних садах та лісах. Легкий туман криє всю Комарівку, що потонула в яблунях та черешнях, й розлягається тонким покривалом на густих лісах“.

Це сон не лише улюбленої героїні Нечуя-Левицького, але й його самого. Він і сам марить усе про пишне українське село, що його старанно й з великою любов'ю описує він при кожній нагоді. Це надмірне захоплення „пишністю“ села, відводить очі автора часто-густо від реального життя, і тому у нього подибуємо такі необґрунтовані ризиковані ситуації, як, наприклад, у цій же „Бурлачці“: селяни все заможні, усім вдоволені, а проте Василину щось (звичайно, злидні) жене до панів за наймичку, а аґенти євреї знаходять собі на селі досить жертв, щоб послати їх на фабрицьку каторгу.

Василина, як і Микола Джеря, своїми поглядами, психікою, побутом є ще типові селяни. Вони тимчасово пішли від землі. На фабриці — це майже випадкові люди. Фабрика не лише не організовує їх світогляд і розвиток в ліпший бік, а навпаки — деморалізує їх, нівечить їм здоров'я й т. д. Ці люди повинні бути завше коло землі, інакше — вони загинуть — така філософія в Нечуя-Левицького.

Аджеж робітник Іван Михалчевський фактично від *загибелі* врятовує Василину, шляхом непереможної до неї любови. І сам автор закоханий у цю бурлачку, що з порядної сільської дівчини стала посміховиськом цілого міста.

„Василина лежала на гатці, бліда, як смерть, розкидавши руки. Гаряче сонце палило їй просто в лице, сипало огнем на груди.

Розкішна квітчаста хустка на голові мокла в калюжі. Нова зелена, в червоних квітках спідниця розіслалася по тарасі та гною. На білому піковому горсеті чорніли бризки грязи. Василина спала, як убита. Люди валками йшли й їхали повз Василину. Грязь од коліс падала на білу вишивану сорочку, на білий горсет. Декотрі люди, а найбільше молодиці, жалкували за Василиною, старі діди гримали з гнівом, чоловіки й парубки жартували й кепкували. Один чоловік наливав воду в бочку, глянув на бліде Василинине лице, набрав у черпак води і вилив Василині на голову й на лице. Хустка на голові вся змокріла. Вода полилася на намисто, на горсет, на сорочку і обмочила Василину до самого пояса. А Василина не поворушила навіть бровами і лежала, як мертва. *Чудове лице, пишні брови на блідому високому лобі були похожі на дорогі перли, котрі неначе хто кинув в гній та в грязь*".

Останні рядки, безумовно, символізують сільську моральну й фізичну красу, що гине в умовах чужого їй фабрицького побуту. Такий занепад Василини в цитованому місці сягає найнижчого ступеня. Автор, пишучи ці останні рядки, подає символ і ним резюмує все, що доводив протягом майже всієї повісти: *селяни — не для фабрики*. По цьому починається моральне відродження й цілковите одужання Василини — її рятує глибока

любов І. Михалчевського, теж робітника, але зовсім іншої верстви тодішнього робітництва. В українській літературі це перша постать справжнього робітника. На фабриці він не є випадкова людина.

До роботи на ній він *підготовлений змалку,* він не ходив коло землі й не годувався з неї, як нещасні бурлаки. Нечуй-Левицький такими словами починає описувати цього героя:

„Іван Михалчевський служив за столяра на заводах і заробляв чимало грошей. Дрібні стеблівські шляхтичі, *не маючи свого поля, кидалися до ремесла, служили на заводах за столярів, малярів, ковалів.* Декотрі підряджалися будувати доми, хати, церкви, а малярі наймалися розмальовувати церкви. Покійний батько Михалчевського був простим теслею, але, як настали по селах заводи, його син став на роботу у заводах і під рукою німецьких майстрів вивчився столярувати й робити досить чисту столярську роботу: столи, стільці, шафи й канапи. Заводи випустили багато добрих майстрів на селах та в містечках“.

Своїм тоном наведена цитата, можна сказать, протилежна всім іншим. Автор тут не виявляє своєї ненависти ні до героя, ані до самого заводу. Першого він скрізь малює лише в позитивних, лагідних тонах, в другому бачить не аби яку користь навіть для села. Щоб не лишалося сумніву в тому, що Нечуй-Левицький цілком позитивно й з любов'ю ставиться до цього нового персонажа наведімо ще одне місце з повісти:

„Іван Михалчевський жив у хатині з своєю старою матір'ю, Ганною. Хатина була багато більша всередині, ніж здавалася знадвору. Невеличка кімната була одділена од пекарні дощатою тонкою стінкою. *У хаті було чисто й гарно, як у віночку.* За чималими образами католицько-уніятського малювання біліли вишивані рушники. Замість лавок, стояла канапка та жовті помальовані стільці. На мальованому зеленому з червоними рожами миснику стояли рядами порцелянові тарілки, лежало кілька ножів і вилок. У кімнаті стояло ліжко з подушками, прикрите зеленим ситцевим укривалом, стояла зелена скриня. *Зелені одвірки коло вікон та дверей веселили [білу чистеньку хатку*".

Це ж цілковита протилежність обстанові бурлацьких казарм і цілковита протилежність бурлацьким типам. В чому ж причина цієї любови автора до нового робітничого типу — Ів. Михалчевського? Відповідь надто проста — *Михалчевський не є селянин. Природа не поставила його коло землі і не наказала йому жити з неї.* А бурлаки відірвалися від землі. Для Михалчевського фабрична робота так само рідна, як для бурлак поле, що від нього вони втекли. Тому фабрика деморалізує бурлаків, а для Михалчевського вона є основа його добробуту й життя.

Змалювавши протягом всієї повісти розбещене бурлацьке робітництво, Нечуй-Левицький, нарешті, показує того нового робітника, що йому місце на заводі.

Отже Нечуй-Левицький проти того, щоб селянство йшло на заводи — це не перечить його народницькому світоглядові; але він принципово не проти промисловости й це не перечить його буржуазному світоглядові. Він ще не дійшов думки, що розвиток капіталізму мусить неминуче пролетаризувати село й відбирати частину села на промисловість, як робочу силу.

Так відбив у своїй творчості появу промисловости письменник з табору українських народників-націоналістів. Він ще не створив типової робітничої чи фабрицької тематики, а торкнувся фабрики лише в тій мірі, в якій промисловість втручалася в життя селянства й то лише на те, щоб оцінити з погляду народовця ролю цього нового елементу в розвиткові країни. Отже робітнича тематика фігурує тут лише як окреме місце, етап у досить примітивній фабулі твору. Самостійної цілої фабули вона ще не становить.

Не створив Нечуй-Левицький і робітничого типажу. Микола Джеря й Василина — це лише гастрольори на фабричній сцені. Щождо Ів. Михалчевського, то його подано не так повно, щоб можна було судити про його світогляд, про ролю його серед робітничого товариства тощо. В Нечуя-Левицького він виглядає швидше міщанином, аніж робітником, бодай і перших років промисловости. Цілком зрозуміло: в ньому письменник втілив *свій* ідеал міського робітника.

Ці перші зарисовки цілком потопають у величезній письменниковій продукції зовсім іншого

характеру. Вони хоча й невипадкові в його творчості, проте, все ж не являють собою й основного його фаху, як письменника певної вузької тематики. Вони навіть не становлять у творчому розвиткові Нечуя-Левицького певної доби. То ж не можна тут шукати навіть і натяків на якусь нову манеру, що цілком залежала би й відповідала б цим новим тематичним зарисовкам. Щоправда, засоби народньої поетики, що виникла на базі сільської економіки, непридатні цілком до описів фабрики, виробничого процесу й навіть робітничого (бурлацького) побуту, то Нечуй-Левицький в таких зарисовках і не зафарбовує свого стилю народньо-поетичними, коли можна сказати так — „*калиновими*“ порівняннями, епітетами тощо. Взагалі, Нечуй-Левицький протягом свого шляху, як художник *не поступав, а реґресував*.

На цьому можна кінчити дослідження робітничої тематики й персонажів в цих творах: реалістично-соціяльній повісті „Микола Джеря“ й реалістично-побутовій повісті „Бурлачка“. Перша з них цікавить сучасного читача зовсім іншою стороною свого змісту; друга — безперечно цікава і як перший камінь літератури про робочих промисловости, і як ключ до розв'язання поглядів І Нечуя-Левицького на розвиток на Україні промислового капіталізму.

З проробленого досліду переконуємося, що Нечуй-Левицький, як народовець, не зміг оцінити появи робітничої кляси, більше того — подані від нього робітничі зарисовки, безумовно, пройняті

соціяльними ідеями, *але серед них не знайдено жодної, що хоча б будь-якою мірою обходила суть позитивного, на погляд автора, соціяльного значення робітництва, а якраз навпаки — заперечення цього останнього.* В фабричній масі повістей „*Бурлачка*“ й „*Микола Джеря*“ Нечуй-Левицький не бачить пролетаріяту: поодиноко манячить лиш постать робітника Ів. Михалчевського, а решта — звичайні хлібороби з діда-прадіда, селяни, а не робітництво, що саме тоді організувалося в „клясу для себе“. І в цьому Нечуй-Левицький висловлював лише звичайний народницький погляд, що намагався *не бачити* робітничої кляси.

ІВАН ФРАНКО[1])

Ознайомлення Ів. Франка з робітництвом почалося далеко до того, коли він уперше виступив з творами. Не лише ознайомлення, а й життя його серед робітників почалося змалку. Навчаючися в нормальній школі отців Василіян, Франко жив на приміщенні столяра, у самій майстерні. Йому доводилося чути довгі розмови ремісників і навіть брати участь у їх столярській чи малярській роботі.

Пізніше, бувши вже молодим письменником і громадським діячем, Франко знайомиться з книгою німецького економіста Лanґе „Робітниче питання“. Відтоді ця книга стає для нього майже настільною.

1) Розглядаючи робітничі теми й персонажі Франка, обмежуємося лише прозовими творами.

Він знайомиться з чужою белетристикою, що висвітлює робітниче питання, вивчає політекономію, твори К. Маркса й робиться переконаним соціялістом. Щоправда, соціяліст з нього був більш прихильний до утопійної науки Прудона, проте на тлі тодішньої клерикалізованої галицької інтеліґенції, він видавався таки за справжнього соціяліста та революціонера. Тому й порівнюють деякі знавці української історії ролю Франка в Галичині з ролею М. Драгоманова в Наддніпрянській Україні, що намагався прищепити українській народницькій інтеліґенції, окрім ідей культурницьких, ще й політичні, програмові.

В студентські роки Франко, як і його товаришісоціялісти, добре розуміє ролю робітників для історії соціялізму. В одному з листів до М. Павлика він висловлює незадоволення з приводу того, що студенти не мають щільних зв'язків з робітниками (1880 р.).

Щоб показати зацікавлення з боку інтеліґенції тодішньої робітничим питанням, наведімо такі факти: окрім Франкових статтей, пише про робітників Терлецький — „Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах" („Світ", 1881 р., ч. 3); М. Драгоманів пише про робітничий рух на Україні Наддніпрянській, М. Павлик — про робітничий рух у Галичині, і низку інших праць на подібні теми.

Довелося Франкові працювати серед промислових робітників у Львові й Дрогобичі. Він читав робітникам лекції з суспільної економії. Світогляд

його не набув тоді потрібної ясности, тому й базувався він у кількох своїх надрукованих працях з економіки разом на таких економістах, як Світозар Маркович, Чернишевський, К. Маркс, Мілль.

Разом з тим для нього характеристичне глибоке переконання в перемозі робітників, революційність та інтернаціоналізм.

„В ім'я свободи, рівности й братерства підняла була „третя верства" — міщанство — багатирство — боротьбу проти феодалізму. Але коли дійшла до влади, все це сховала для себе, а робітництву кинула кусник чорного хліба, каліцтво духа й тіла, проституцію та мовчанку. В ім'я свободи, рівности й братерства піднесли й робітники голову, стали до боротьби, з якої швидше чи пізніше мусять вийти переможцями. А тоді свобода, рівність і братерство стануть загальним добром усієї людськости, бо робітники *то людськість*. Коли впадуть привілеї капіталу, тоді остануться на світі тільки люди, робочі люди — ні пониження, ні повищення не буде. Робоча спілка між людьми дійде до досконалости, нам тепер незвісної стежки. Отже в ім'я цієї людськости треба допомагати та вчити вільности, рівности та дружности робітницькі організації місцеві, краєві, породні та межипородні" (Франко. „Мислі о еволюції в історії людськости").

Дві думки знаменні для нас у наведеному уривкові. Майбутнє, що характеризуватиметься „свободою, рівністю й братерством" *збудує робітнича кляса,* що таки вийде переможцем з боротьби.

І друге: робітнича кляса не одної якоїсь нації, а всіх націй — інтернаціональна.

Від Франкового сучасника Нечуя-Левицького ці думки не тільки відмінні, а й цілком протилежні. Відси можна наперед зробити висновок, що Франкове змалювання робітництва своїми основними ідеями повинно бути багато в чому відмінне чи й протилежне до Нечуєвого. Хоча обидва ці письменники показували робітництво одної доби — початкового промислового наростання; умови життя робітництва в обох випадках теж у головному збігаються. Їх можна коротко охарактеризувати так: а) надмірна, свавільна експлуатація робітників, б) їх цілковите безправ'я перед експлуатацією, в) в обох випадках робітники всі за рідким винятком прийшли на виробництво від землі й тому їх психології притамана двоїстість: на дрібновласницьку, великою мірою індивідуалістичну психіку нашаровується дух клясового робітничого самоусвідомлення й колективізму.

І Франко й Нечуй виступили з цікавими для нашої теми творами приблизно в одних роках, значить однакові суспільні ситуації могли б чинити на них вплив. І навіть художня лектура в обох мала багато спільного: обидва за прикладом Е. Золя прийшли до думки: „збирати матеріяли, ескізи та оповідання для малювання образу нашої суспільности в різних її верствах, у різних змаганнях, працях, заробітках, стражданнях, поривах, ілюзіях та настроях" (Франко).

Через це й виставлення однакової тематики в

обох цих авторів набуває особливого інтересу. Робітничу тематику Франкової прози становить збірка новель і нарисів із спільною назвою „*Бориславські оповідання*“ і велика повість „*Борислав сміється*“. Друга велика повість „Boa constrictor“ незвичайно цінна, як єдиний у нас твір, що яскраво показує найхарактерніші риси початкового розвитку промислового капіталізму, *але для нашої теми*, після „*Бориславських оповідань*“ і повісти „*Борислав сміється*“, не являє собою особливо багатого матеріялу.

Щоб зручніше було зіставляти й клясифікувати, ми розглянемо всі „*Бориславські оповідання*“ насамперед, хоч часовий інтервал між датами написання деяких із них становить понад десять років. Повість же „Борислав сміється“, хоч написану й не пізніше від останніх бориславських оповідань, розглянемо після них.

Збірочка „Бориславські оповідання“ містить сім творів, що тематично їх можна розподілити на дві групи: *соціяльно-робітничі й побутові робітничі* оповідання. До перших можна зостосувати: „*На роботі*“, „*Задля празника*“, „*Вівчар*“; другу групу становлять „*Ріпник*“, „*Навернений грішник*“, „*Яць Зелепуга*“ й „*Полуйка*“. Побутові оповідання, безумовно, теж мають у собі соціяльний зміст, але в них немає безпосереднього соціяльного наставлення автора.

Оповідання „*На роботі*“ написав Франко 1877 р., і того ж таки року воно друкувалося в „Друзі“ вкупі з оповіданнями „Ріпник“, „Навернений грішник“ під одним спільним наголовком „Борислав,

картини з життя підгірського народу“ (ч. ч. 1—6 „Друг“).

З-поміж інших речей, оповідання „*На роботі*“ видається виразною авторовою ідеологією — соціяліста-раціоналіста, а також своєю підкресленою, загостреною тенденційністю, що наприкінці робить оповідання майже аґіткою.

Бідний ріпник, що ввесь час стояв при корбі коло ями, злиднями примушений подбати за більший заробіток і наважується спускатися до ями за ріпника. Це простий селянський парубок, що лише нещодавно почав працювати на промислі, то ж темна глибінь нафтової ями його лякає. Але потреба кращого заробітку таки жене його до ями й він, борючися з жахом, стає за ріпника. Напружена уява, жах і непризвичаєність до праці в ямі спричинилися до того, що в ямі він непритомніє його рятують і він кілька день лежить непритомний Прийшовши в тямки, він розповідає те, що немов би бачив уві сні. Цей його сон підчас непритомности й є основне найцікавіше місце оповідання. Якась жінка, на ймення Задуха, показує ріпникові своє царство під землею, власне це є велике жахливе кладовище тих робітників, що загинули підчас роботи на промислі. Зветься цей розділ „Доля ріпників“. В самій цій назві Франко оголює тенденційність оповідання. Далі подаються деякі з тих фактів, що їх силу-силенну чув автор ще у батьковій кузні. Наведімо з них лиш деякі, саме ті, що з них потім автор робить свої висновки.

„Аж ось тут, недалеко мене, крик розлягся. Приглядаюся ближче. Ріпник. І чого він так заводить? Я вдивляюся в нього ще ліпше... Господи! Що йому таке? Права рука і права нога в нього потрощені на ґамуз. Кров обстила, кістки подрухотані стирчать. А він шкутильгає та все кричить: „Віддай мені моє здоров'я, окаяннику, пане! Візьми собі оту прокляту заробленину! Візьми собі мої гроші криваві, все візьми. Лиш віддай мені моє здоров'я! В мене діти дрібні. Без руки не зароблю на них! Моя хата далека! Без ноги не зайду до неї!".

Я окаменів, прислухаючися тому зойкові.

— Що йому такого? — спитав я.

— Нічого,— сказала Задуха.— Робив два місяці в ямі, а перед виплатою пан, ніби ненавмисно, пустив на нього дамну з гори. Ну, попався в мої руки"...

Ця Задуха чигає на всіх робітників, що їх ніхто не боронить од сваволі хазяїв.

— „А оджеж,— кажу,— Матій день-у-день у у ямі, а йому нічого.

— На нього он тут готове місце. Не забавиться, небоже, прийде й він".

В цьому розділі мотив протесту, взагалі проти надмірної експлуатації. Він неконкретизований, незастосований до певного часу й умов. Тут ще немає вказівок на ті знаменні особливості відносин капіталіста й робітників, що стають за привід до одвертої, жорстокої боротьби. В наступному розділі: *„Життя робітників"* — така конкре-

тизація намічається. Тут уже змальовуються житлові умови робітників, що „Половина їх уже має сухоти, ніякий лікар не вирве їх мені!" Деталі тут збігаються з деякими малюнками робітничих казарм у Нечуя-Левицького. Хоча, звичайно, ця подібність походить із подібности цих рис життя, а не з якогось літературного впливу, чи наслідування. Показуючи ріпникові це життя, Залуха починає вираховувати заробітки ріпників: плату, яку вони дають хазяїнові за приміщення, їжу й т. ін. і, виходить, що робітники працюють за нізащо. „Ну як гадаєш, чи то не дарма робота, тиждень мучитися у такім пеклі за вісім шісток".

Або ось ще одна деталь — як капіталісти встановлюють плату робітникам.

„...Некоторий не має складаного крайцара. Давніше лучалися такі, але не тепер!

Пізналися пани на тім, що як ріпники позапомагаються їх зарібком, загосподарюють дома гарненько, то нікому буде тут робити на них. Вони волять, щоби ви оставались в бідності, бо тоді в робітниках не буде недостачі, тоді їм ще й друга користь: більше робітників, вони менше платять. Натиснеться люду багато, ну вони платню знижають. Нанімайся по стільки, більше не дам. А не хочеш, як хочеш. Людей багато. Найдуться такі, що схочуть. А ти йдеш від одного до другого, і всюди те саме. Ну, і приходить тобі хоч голіруч, о голоді вертати, хоч наніматися за стільки, скільки дають. Видиш, головна річ те, що всі з собою у змові: „Насамперед,— повідають,— так

зробім, щоби ріпники не могли призбирати більше грошей, щоби не могли ніколи вийти з бідности!“.

Наведена цитата характеристична двома сторонами: поперше, вона свідчить за хорошу обізнаність Франка на той час з політекономією (теорією заробітної платні), а також і з історією робітничих рухів, що завжди починаються з боротьби за дрібниці: житло, страхування робітників тощо. З другого боку — ці рядки наскрізь тенденційні: автор публіцистичним слогом робить викладку про кончу зацікавленість капіталіста держати в злиднях своїх робітників. Від таких розумувань втрачає літературність Франкових оповідань, але виграє виразність авторової ідеології. З цього ж першого оповідання Франко вимальовується, як соціяліст. Але якого „пошибу“ соціяліст — ще невідомо. Правда, кількома рядками далі в цьому ж оповіданні, фантастична жінка Задуха радить ріпникові, власне, і всій робітничій клясі три способи, щоб запобігти цій біді. А за які способи йде мова, ми так з оповідання й не довідуємося. Закінчується воно такими словами цього ріпника до своїх товаришів:

„...А ви, товариші, що на те? Задалися над тими трьома способами? Гадайте, гадайте, в щасливу годину! Чень бог допоможе стрясти з себе ту недолю тяжку, — ті панські пута!“

Хоч і надто коротеньке це оповідання, проте з художньої сторони воно нецільне. Фабульний примітивізм, неприхована програмовість і неоригі-

нальність композиції,— до всього цього — штучно поєднується суто реальне з фантастичним.

Тип ріпника, що розповідає свій сон, цілком відповідає добі початкової промисловости: це не професіонал-робітник, а звичайний селянин, що прийшов до міста лише підробити. Як робітник, він не має жодної кваліфікації — він являє собою просто фізичну силу. Чисто селянська наївність, нерозвиненість світогляду, містичний жах перед нафтовою ямою і не абияка жадоба до грошей — це ті риси, що їх виразно підкреслює Франко в своєму персонажі. Власне, мотив небезпеки для життя підчас роботи проходить крізь усі твори збірки „*Бориславські оповідання*“, і певна боязкість в зв'язку з цим властива майже всім персонажам. Значно пізніше, майже за двадцять років після оповідання „На роботі“ Франко знову відтворив цього ж таки типа в психологічному етюді „*Вівчар*“.

В ямі на сто метрів під землею, де здобувається земляний віск, працює сам собі вівчар Він нещодавно пас турму овець по зелених полонинах, перебував серед суворої, але розкішної природи, а потім купці поскуповували полонини й наказали випасати замість овець — воли, бо з них кращі ґендлі. „А при волах уже не та служба, що при вівцях. О, тут тяжка погана служба! Тут уже не покушаєш ані жентиці, ані будза, ані бриндзі, ані бануша. Жий як пес і вартуй як пес!“ І от він, цей вівчар, іде до Борислава підробити, щоб потім „пристати на ґрунт“, цебто одружитися з такою селянкою, щоб мала свою землю

й господарство. Він навіть співає собі пісеньки, якої навчився від товаришів:

„Ой піду я в Бориславку
Грошей заробляти,—
Повернуся з Бориславки,
Буду ґаздувати“.

Він не тільки не являє собою певної кваліфікованої робітничої сили, а навіть і не є постійний робітник. Він лише — на підробітках. Виходить: працювати робітником вигідніше, ніж бути на селянській роботі, але все ж він не має лишатися зовсім у місті. Його селянська психологія тягне його до землі. Є тут дещо від романтики землі — мотиву, що здобув собі багатюще місце в українській літературі. Він працює в ямі, але ввесь час поривається думками до свого колишнього — селянського життя. Обстанова ями й та викликає йому асоціяції сільського характеру. Він лупає дзюбаком ілуватий камінь і щиро до нього промовляє:

„От там до пса! Іди на світ! Покоштуй сонця,— приговорював він.— Го-го, небоже. Я не жартую. Зо мною не награвайся, бо я вмію дати раду й не такому як ти! Ти не знаєш, що значить сімсот овець. То не те, що одна з другою грудка, а я й їм умів дати раду“.

До думки про своїх улюблених овець він повертається раз-у-раз. За який час він навіть починає вигукувати в штольні вівчарські вигуки: „а бир-бир! А дря-у!“.. Непереможна сила природи, землі, корить його собі навіть у ямі.

„А гарно там у нас у горах, у полонині! Ой, гарно! Делікатно! Не те, що тут у вас, бодай ви...

Він хотів заклясти, та вдарив себе долонею по роті. Його душа була тепер в атмосфері поезії, серед живої природи, чутливої та видючої і він боявся образити її, бо був у її власті“.

Він навіть розповідає собі за цілий епізод з ведмедем, що його він колись забив. Весь етюд — усього на вісім сторінок малого формату й тут що ні рядок, то ціла характеристика цього вівчара.

Він починає сердитися на землю, що не піддається його дзюбакові:

„—Тай тверда ж бо ти, святенька! — говорить він.— І бог тебе знає, чи святенька ти чи ні?“

Він починає думати над цим питанням:

„— Та й справді, чи свята воча тут? Там на верху — то вже певна річ. І воду святять і кроплять і боже слово на ній читають. Але тут? Аджеж відколи світ настав, сюди певно ані краплина свяченої води не доходила, ані голос божого слова. Недаром тут такий сопух. Певно, що це не від святого, а від проклятого. Аджеж із цього воску невільно робити свічок до церкви, видно, що то нечисть, погань. Відпусти, господи, гріха! Чоловік і в таке місце пхається, забирає нечисте добро. І це має вийти йому на добре?“...

З таким легким димком гумору подає Франко цього типа, під яким розуміє автор образ усього селянства, що саме тоді стояло на порозі зовсім іншого, чужого їм життя. І в цьому новому житті,

образки минулого, будуть лише як короткоминулі, романтичні зльоти фантазії. З цього погляду найхарактеристичніше місце в етюді — це його кінець, що в ньому, безперечно, бачимо думку вже не персонажу, а самого автора.

„А тимчасом його уява працює невгамовно, розвертає перед ним усе нові образи, а найрадніше, чудові, тихі, ясні образи полонини, лісів, овечої турми і всіх нехитрих пригод вівчарського життя. *Кинений долею в глибоку підземну штольню, він чує сам по собі, що ті давні дні минули без повороту, що його шлях звернув в інший бік, що він із давнього патріярхального життя перейшов у нове, незвісне його дідам і прадідам, зразу страшне і дивоглядне, та не в одному ліпше, вільніше, ширше від старого. Але це старе живе в його споминах; із нього лишилося ще стільки, щоб поетичним чаром заповнити і оживити пітьму і самоту нового життя. Так на раз сонце зайде за хмару, і з усеї пишноти літнього дня, з усього багатства світла і кольорів лишиться лише стільки, щоби золотим сяєвом обілляти крайчики важких хмар, що нависли над заходом*“.

Наведений уривок висвітлює не лише даний твір, але він знаменний для цілого тодішнього Франкового світогляду. Варто на це місце звернути особливу увагу. Франко тут висловлює думку, що нове життя, себто те, що його починає зародження промислового капіталізму, є лише на перший погляд „страшне і дивоглядне“, а справді воно є багато в чому „ліпше, вільніше, ширше від старого“. Правда, в уяві цього покоління старе

ще лишиться на тлі похмурої сучасности поетичними, чарівними спогадами. Нове життя подібне до хмари, що вкриває пишноту літнього дня, а все ж воно неминуче й краще за старе. Іншими словами, Франко, поперше, *цілком приймає за нормальне явище розвиток капіталізму*; подруге,— *визнає за нормальне й конче потрібне*, що *промисловість мусить зруйнувати віджилі форми патріярхальної селянської економіки*, *а значить*, *і побуту*, *і психології і т. ін. В першому твердженні він радикальніше, яскравіше й обґрунтованіше за Нечуя-Левицького, в другому — він протилежний Нечуєві.* Так переломлювалося робітниче питання в світогляді двох письменників. Одного — *соціяліста й матеріяліста*, другого — *народовця*, *культурника й ідеаліста.*

Отже етюд „Вівчар" можна вважати за символічний. В образі робітника-вівчаря Франко розуміє галицьке селянство, з його застарілою економікою (вівчарство), з його поезією полонин, з його наївним поглядом, що земля зверху „святенька", бо покроплена святою водою, а зісподу — ні, бож жодна краплина святої води туди не доходить, і слова божого там ніколи не чути... *Кожна риса цього вівчаря є характеристична риса разом і для українського селянства*, *і сам вівчар то є тип*, *що символізує наше селянство*, *яке стало залякане перед непереможною ходою капіталізму.*

Лиш приставши на таку думку, можна збагнути велику художню насиченість даного етюду. Тут кожна деталь таки дійсно потрібна, бо вона

символізує якусь властивість цього „патріярхального" селянського життя. З цього погляду стає зрозумілою потреба в таких рисах, як міркування вівчаря про святість землі, привабність полонин: потрібна навіть і згадка про боротьбу вівчаря з ведмедем — це виразний натяк на велику близькість селянства до природи, коли вівчар тонко знає вдачу звіра, а ведмідь навпаки — вівчарову вдачу. Забиває людина звіра не з рушниці чи іншим „культурним" способом, а звичайною селянською сокирою. Все це знаменно, все це потрібно.

Також не запроваджує сюди Франко в оголенім вигляді цілих політичних програм, як це було в його ранніх творах.

Взагалі, цей психологічний етюд є найвидатніший від усіх бориславських оповідань, звичайно, не як робітниче оповідання, а своєю ідеологічною виразністю й художньою досконалістю.

Розглянуті твори, як і більшість бориславських оповідань, власне, ще обходять фабрицьку тематику. Героями цих творів є один чи всього кілька робітників, але нема ще не тільки міцного єдиного колективу, а й звичайної робітничої маси з характеристичною для такої маси психологією. З історії робітничого руху знаємо, що маса й організований колектив мають різну силу, різну психологію, вживають різної тактики. І у відносинах робітників і капіталістів є три моменти: а) поодинокі робітники й капіталісти, б) маса робітників і капіталістів, в) організований колектив і в робітників, і в капіталістів. У Франка ми зна-

йдемо в художньому змалюванні всі ці три моменти, але в бориславських оповіданнях, за винятком *„Задля празника“*, є лиш відносини окремих робітників з капіталістом. Розгляньмо це єдине оповідання, де є маса робітників, що діє на фабриці, себто коли робітники в безпосередній близькості один від одного, а це, як відомо, впливає й на психологію маси.

В 1880 році, на одній фабриці парафіни та церазіни біля Дрогобича готуються зустрінути цісаря що саме тоді проїздив Галичиною. І от фабрикант затримує робітників біля ґанку своєї контори після роботи, щоб поговорити. Йому потрібно намовити робітників, щоб вони прибрали до цього празника фабрику, звичайно, зовсім даремно.

Отже перед нами хазяїн фабрики і маса:

„— Ну, як ся маєте? — запитав принципал.

— Т-та, як ся маємо, — мов від нехочу відповів один робітник, що стояв найближче принципала. — Кепсько ся маємо, кривдять нас дозорці, дають нам паскудну страву, а сьогодні одному з кітла цілу руку озолило.

— Най би був ліпше вважав! Я йому тому не винен! — гукнув з боку один дозорець“.

І от пан принципал починає ласкаво намовляти робітників.

— „А бачите, позатикало вам роти, — говорив уже ласкавіше пан принципал. — Коли ви мовчите, то я скажу вам сам. Ви здихали б з голоду один за другим. Дякували б богу, якби мали раз на день бульбу в лупині і крихту соли. А тут маєте

і хліб, і сир, і м'ясо щонеділі, і горілку, і переднівку не знаєте, і все те вам негода, все вам кривда, на все нарікаєте. Обдирають вас, говорите. Ну ну,—додав з іронічним усміхом, водячи очима по їх обшарпаних постатях,—небагато з вас можна здерти.

— Кров нашу п'єте! Шкіру з нас дерете. Шпіком нашим тучитеся!—озвався окрик одного з юрби".

Коли ж принципал підходить до того, що треба до приїзду монарха дати порядок на фабриці, то чуємо такий вигук: „Це пана принципала річ, а не наша".

До слів принципала робітники ставляться недовірливо, їх не цікавить навіть приїзд цісаря. З цих зборів вони розходилися мовчки, з зідханням. Лише деякі з молодих робітників під впливом дозорців кричать:—„Віват! Най жиє наш найясніший монарх!"

Цісаря зустрічають робітники в нових мундирах, що надарував їм принципал за їх працю до зустрічі монарха. Минає кільки тижнів. Цісар подарував фабриканта званням пана барона, але робітники замісць віншування вимагають від нього підвищення плати. Розгніваний барон наказує вивернути з робітників вартість подарованих колись мундирів.

В робітників виникають думки „... що самі вони своєю працею допомогли тільки до вивищення пана барона, до скріплення його поваги, яка тепер у першій лінії звертатиметься проти них самих".

Вони згадують блискуче свято приїзду монарха, і цей контраст з такою силою притягує їх, що вони раптом дружно підхоплюють вигук:

„Віват! Най живе наш найясніший монарх! Віват!“.

Якими рисами видається цей натовп робітників, що стоїть коло ґанку контори перед своїм хазяїном? Він неодностайний і анархічний. Принципал ворочає цією масою, як сам захоче. А замість якогось опору йому, чути лише поодинокі ворожі вигуки, що врівноважуються такими ж вигуками з боку прихильників принципала.

Але не лише це хотів показати Франко. Основна його думка — що робітнича маса своєю працею спричинюється до щастя й могутности капіталіста, коли ця маса не має свого робітничого проводу.

Закінчуючи розгляд оповідань бориславської збірки *на соціяльні теми*, слід відзначити деякі спільні їх особливості. *Поперше: їх проймає світогляд автора соціяліста,— без жодної домішки антисемітизму*, *як це було в Нечуя-Левицького. Подруге: помітне спирання ввесь час на фактичний матеріял, іноді навіть із зазначенням точної дати. І третє: фабулі цих творів властива нерозвиненість і примітивність.*

ОПОВІДАННЯ НА ПОБУТОВІ ТЕМИ

До оповідань на побутові теми можна залічити решту в збірці: „Ріпник“, „Навернений грішник“, „Яць Залепуга“, „Полуйка“.

Перше, що впадає в око при розгляді цих оповідань, це великий, порівняно з оповіданнями соціяльними, їх розмір. Найбільше з них „*Навернений грішник*“ — становить 102 сторінки. Тоді як найбільше з розглянутих оповідань, „*На роботі*“, становить 26 стор. Таку ріжницю легко з'ясувати: побутове тло вимагає ретельнішої й детальнішої зарисовки; окрім того, характери й психологія протягом оповідання розвиваються й змінюються — це теж потребує обґрунтування й тому спричинюється до кількісного росту побутового твору.

Оповід. „*Ріпник*“. В ріпника Івана закохані дві робітниці Фрузя й Ганка. Він кохався спочатку з Фрузею, потім зрадив її й зв'язався з Ганкою. Як завше, виникають ревнощі, що наслідком їх Ганка якось укинула непритомну Фрузю в одну з залитих водою ям. Злочин не викривають, але муки совісти призводять дівчину до хвороби. Перед смертю вона признається й до суду вмирає. Ріпника Івана теж губить хазяїн нафтових ям Мендель, не бажаючи сплатити своєму робітникові зароблених за кілька місяців грошей. Такий кінець всіх трьох персонажів здалека нагадує немов би школу сантименталістів, але оформлення тут у такій мірі реалістичне, навіть подекуди — натуралістичне, що не доводиться говорити за вищезгадані впливи.

Ось, наприклад, опис ранку, виконаний в натуралістичній манері:

„Борислав починав оживлюватися. Із темних нор, із затлих, душних та тісних халабуд вилі-

зали брудні, заспані люди. Вони починали день прокляттям і сваркою, не мившися і не хрестившися, тяглися до шинків, а відси, випивши по келишкові горілки, закусивши сухим хлібом і взявши за пазуху також сухого хліба, трохи ковбаси або головку часнику, ішли на роботу. В кошарах де-де теленькали дзвоники, кричали касієри, скрипіли корби. Серединою вулиці тяглися вози з дровами, з мішками бульби, з хлібом і іншою поживою. А понад усім тим сіре, насуплене небо думало якусь понуру думу, а здалека зеленів високий смерековий бір на склонах Діла".

В такій же манері — опис дівчини Ганки: „Здорова, червонолиця, з витріщеними очима і грубими губами вона була правдивим силачем супроти худої, помарнілої Фрузі. Несучи на коромислі коновки з водою, вона твердо ступала по розмоклій глині босими, червоними ногами. Її чорні коси були обвиті довкола голови, а чорні, блискучі очі сміялися здоров'ям і силою, котрої, видно ніколи не підгризав червак ніякої внутрішньої гризости. Це була одна з тих грубих натур, у котрих душі не доколупаєшся".

В більшості деталів побут робітників у Франка скидається на побут робітників Нечуя-Левицького. Тут теж увесь свій вільний від роботи й сну час робітник переводить у шинку. На пияцтво йде ввесь заробіток. До цього слід додати цілковиту безпорадність робітників перед капіталістом. Неможливі умови харчування, житлові тощо сприяли передчасній старості й хоробам робітників.

Ось опис казарми вночі.

„... На тапчані не було нікого, та за те на помості набито, мов оселедців у бочці, якихось людських істот, що голосно, важко дихають, але в сутінку, який стоїть у хаті, подібні до одної простеленої по долівці верстви брудного шмаття, свиток, хусток та чобіт. Це нічліг робітниць. Баби, дівчата, молодиці, котрих із далеких сторін приганяє сюди недоля, натомивши через день груди й руки при корбі або при вибиранню лепу з киблів та воску з-поміж глини, тепер лежать покотом на холодній, дерев'яній підлозі, кулак під головою, стулені одна до одної, раз задля недостачі місця, а подруге — так буде тепліше.

Їх лиця пожовкли з нужди, їх руки немов обросли глиною і земним воском, їх одіж, то позшиване лахмання, що ледве-ледве держиться на тілі. Старі, недугами та грижею поорані лиця, лежать обік молодих, що ще не стратили слідів красоти, хоча цвіт їх уже звялила передчасна тяжка праця і нужда і розпуста...“

Особливе місце в збірці посідають два однакові своїм побутовим тлом оповідання: „Навернений грішник“ і „Яць Зелепуга“. Присвячені вони, власне, селянському життю, але підхоплено саме той момент, коли люди побачили, що їх земля ховає в собі величезні незаймані скарби і почали робити спроби здобування цих скарбів. Багато селян починають в тому ґрунті, що його одвіку розпахували плугом, рити нафтові ями й у такий спосіб шукати щастя. Спочатку силами своєї ро-

дива, а потім, коли пощастить, то наймає робітників і стає сам хазяїном, капіталістом, викликаючи заздрість у сусідів, таких саме селян, яким був і він. Це звичайне явище в добі початкової акумуляції капіталу. Окремим робітникам щастить шляхом неймовірних зусиль дістатися становища капіталіста, потім змінити свою психологію і стати ворогом своєї ж кляси. Цей мотив — формування капіталістів з робітників — Франко детальніше, вичерпно розробив у своїй найсильнішій з усіх повістей „Boa constrictor“. Але в Бориславських оповіданнях автор ставить собі на меті щось інше Його герої обох оповідань не стають капіталістами. Їх темнота, невміння обладнати справу та ще сила ворогів довкола, руйнують їх пляни й самі вони при такій ситуації гинуть. Село хоробливо переживає момент наступу на нього промислового капіталізму.

Василь Півторак, один з найзаможніших ґаздів свого села, взявся рити нафтові ями із своїми трьома синами. Та від невміло поведеної роботи загинуло в ямі двоє синів, жінка з горя занедужала й умерла, а сам він розпився і все хазяйство змарнувалося. Багата ґаздівська родина перевелася через те, що взялася до незвичайного діла. Здається, немов і сам Франко ставиться вороже до такої селянської ініціятиви. Його селяни, раз узявшися до такого діла, вже неминуче приходять до руїни свого добробуту і навіть до своєї загибелі. Так і в оповід. *„Яць Зелепуга“* селянин, шляхом неймовірних зусиль, досяг немов

би свого щастя. Він здобув нафту й продав її сільському шинкареві за величезні гроші. Та шинкар дурить неписьменного селянина на грошах, а потім ще й викрадає ці гроші в нього вночі і палить його хату вкупі з нещасним хвилинним багатирем.

По селах і містечках настає безладдя, грабунки, розпуста.

„За тих кількя літ спекулянти в Бориславі стали силою. Хвилі всякого суспільного потереб'я, що раз-у-раз напливали, зробили неможливим ніякий лад у громаді. Перекупство, спорювання й шахрайство здеморалізували уряд громадський і зробили його слухняним знарядом в руках багатших промисловців. Поліції не було ніякої. Спекулянти робили, що хотіли, а повітові уряди дрогобицькі, мабуть, і рукою махнули, почуваючи свою неспромогу завести в Бориславі якийнебудь тривкий порядок Тим то й не був ніхто безпечним щодо свого добра й навіть життя. Часті нещастя в ямах минали власникам безкарно, а до тої рубрики,—„нещастя в ямах“—зачислювано дещо й таке, в чім перелякані бориславські люди бачили очевидні злочинства й забійства“.

Обидва ці оповідання не дають нам ані робітничих типів, ані робітничої тематики, тож не будемо на них спинятися. Вони цікаві для нашої теми лише в тій мірі, що подають кілька картин цієї бориславської „промислової революції“.

Слід ще сказати кілька слів про євреа Юдку, що фіґурує в опов. „*Яць Зелепуга*“. У Франка евреї

здебільшого грають неґативні ролі, але Юдка навпаки — Франко з любов'ю описує цього типа, що десятки років працював, збираючи з поверхні калюж нафту. Люблять цього Юдку й селяни, бо він живе з чесної праці, а не з здирства й усяких шахрайств. Отже не національність, а клясова приналежність героя викликають у автора прихильність чи ворожість.

ПОВІСТЬ „БОРИСЛАВ СМІЄТЬСЯ"

Як видно з листа до Павлика, Франко в другій половині 1880 р. почав писати велику повість *Борислав сміється*" (*А. Музичка.* Шляхи поетичної творчости І. Франка). На цей час Франко вже мав величезний матеріял з історії робітничого руху не лише в Галичині, а й на Заході. Можна назвати кілька джерел, що їх, безумовно, скористав Франко для своєї повісти і взагалі для своєї творчости. Це книга німецького економіста *Ланґе* — „Робітниче питання, його значення тепер і в майбутньому", на цю працю сперта цілком написана раніше повість „Boa constrictor": в праці Ланґе згадується про робітничі франкфуртські рухи.

Музичка відзначає певний вплив роману Шпільгаґена „In Reih und glied", вбачаючи в пов. „Борислав сміється" низку мотивів із названого роману. Окрім того, великий матеріял назбирав Франко, перебуваючи серед львівських, бориславських та дрогобицьких робітників і навіть перебуваючи в своєму селі. Франко мав остільки великий матеріял з роб. руху і виявляв остільки

велике зацікавлення цією справою, що окрім своїх художніх творів сам написав кілька статей на цю тему, як напр.: *„Промислові робітники в східній Галичині й їх плата року 1870“* (журн. „Сьвіт“), „Дещо про Борислав“ і ін.

Попри всякі впливи на Франка, лишається безсумнівним, що в основу фабули „Борислав сміється“ взяв автор справжній історичний факт страйку бориславських робітників 1873 р. Сам Франко пише про повість: „Це була спроба представити саморідний робітницький рух Бориславських ріпників, що закінчився великою пожежою Борислава в-осени 1873 р.“ Він старанно вивчав цю подію за різними архівними матеріялами. Одного року з повістю написані й обидві названі вище статті.

Друкувалася повість в журн. „Сьвіт“ в роки 1881 і 1882. Писав її Франко наспіх, від номера до номера, не оброблюючи. Повість лишилася й недокінчена, й недороблена. Художня сторона її, безумовно, нецільна. Поруч з майстерніми місцями є сторінки голої неприхованої програми, аґітки. Але й у такому вигляді вона має велику цінність ще й тепер. Ми не знаходимо твору як серед дореволюційної української літератури, так і серед пореволюційної, що зміг би дорівнятися широтою художнього задуму, повнотою й важливістю змальованого моменту з боротьби робітників проти капіталістів. Ця повість є перша повість пролетарської (робітничої) літератури українською мовою, так як і Франкові Бориславські оповідання

починають собою українську робітничу літературу.

В повісті протиставлені дві сторони: одна — бориславські робітники, що переважно були ріпниками, і друга — бориславські хазяї — промисловці доби початкового промислового капіталізму. Кожен з цих, ворожих один одному, таборів теж не цільний: як у тих, так і в інших є представники правіших і лівіших, консервативніших і поступовіших, так би мовити, лібералів, нарешті, є помірковані радикали тощо.

Капіталісти (як це завше буває, коли зароджується промисловість) безкарно, надміру й без милости експлуатують робітників, використовуючи кожен момент, аби лиш менше платити. Ґерман Гольдкремер, найсильніший з бориславських капіталістів, бачачи навколо себе гіркі наслідки посухи, не лише не вболіває за цим, а навіть радий і вдоволений з народнього лиха: „Це для мене робиться,— думалося йому.— Сонце — то мій вірний отаман. Висушуючи ті поля, висисаючи всі живі соки з землі, воно працює для мене, воно згонить дешевих і покірних робітників до моїх ям, до моїх фабрик". Так мислить капіталіст, що любить видавати себе за ліберала. З боку робітників на боротьбу з хазяями має стати якась надто ориґінальна організація „побратимство", що ставить на меті карбувати всі хазяйські кривди й образи „на не забудь", щоб потім помститися. Вони складають надто своєрідний рахунок: кожну кривду карбують на спеціяльних палицях, на що обрали з-поміж своїх членів „карбівничого". Але

згодом таких кривд назбирується стільки, що братчиків не задовольняє саме карбування. Ухвалюють почати готуватися до страйку. Організовують касу самодопомоги, щоб мала б підтримати страйкарів і, нарешті, оголошують страйк. Проводиться вся ця справа надзвичайно організовано, і капіталісти йдуть на компроміс. Але згодом виявляється, що хазяї одурили робітників і навіть буквально пограбували їх. Робітники опинилися ще в гіршому стані, ніж були до страйку. Тоді знову сходяться побратими на нараду; перемагає сторона братів Басарабів — робітників анархічного напряму. Ухвалюють спалити в одну ніч всі бориславські підприємства. Самого кінця повісти в друкові не з'являлося, та з останніх рядків ясно видно, чим усе це мало закінчитися. Бориславську пожежу 1873 р. узяв Франко на фінал до своєї повісти.

Хазяї викрали в робітників їх касу:

— „А щоб ви знали, дурні, як з нами воювати! А де ваша каса, га? Ви гадали, що ми ні з цього, ні з того будемо вам касу складати? Постійте трохи, випчихайтеся! *Борислав — то ми. І ми тепер сміємося з вас.*" Але немов би непереможені робітники не згодні на це і підпалом Бориславу доводять, *що Борислав — то вони, робітники, вони ж і сміятимуться останніми.*

Може тому й не надрукував Франко кінця повісти, що в кінці він немов би виправдував *психологічно* тактику братів Басарабів, а сам був безперечно, інших поглядів. Бажання розв'язати

фабулу дійсною історичною подією, ламало характер тих висновків, що їх мав би запропонувати автор-революціонер, але, безперечно, не анархіст. Можливо, що саме це й спричинилося до того, що Франко не показав читачеві кінця.

Проте таке твердження — не більш як гіпотеза.

Проводирем робітничої сторони протягом майже всієї повісти є робітник Бенедьо. Своєю тактикою він скидається на постепеновця, але перед початком боротьби він ще не має своєї якоїсь програми, чи тактики.

Ось його думки:

„...Тут пан витручує робітника з роботи, кривдить його при виплаті, обдурює і ганьбить; нема кому впімнутися за робітником, зарятувати його в нужді. „Ніхто ні про що не дбає, крім себе самого,— подумав Бенедьо,— та й тому так усі бідують. Але як би взялися до купи... То що зробили би?..“ Бенедьо не міг того знати. „Та й як їм взятися до купи?“ ... І цього Бенедьо не знав. „Господи боже,— зідхнув він вкінці із звичайною у наших простих людей безнадійністю,— наведи мене на яку добру думку!..“

Не зважаючи на таку безпорадність, Бенедьо все ж таки свідоміший за інших, бо він і походив з родини робітника, і сам довгий час уже працює за каміняра, а цех камінярів мав колись свої цехові традиції, свою професійну тактику й солідарність. Тимчасом, як ріпники були здебільшого з убогих селян і їх невеликий робітний стаж

ще не створив їм ані рівної з камінярами кваліфікації, ані професійних навичок.

При такім рівні свідомости й ідеології він пристає до „побратимства“ й починає швидко рости. Думка про те, як би зарадити робітничій біді — ніколи не кидає його. Він постійно над тим думає і йому спадає на думку ідея загального страйку. Коли б усі робітники кинули разом роботу, то це за короткий час погрожувало би капіталістам банкрутством, поскільки багато з них були зобов'язані векселями, або посклада̀ли контракти на постачання певної кількости продукції. Потрапивши до такого стану, капіталісти неминуче мусіли б погодитися на вимоги робітників. Але Бенедьо ще не знає, як довести масу до потрібної єдности і де дістати коштів, щоб годувати страйкарів. Все ж думку про потребу об'єднатися всім робітникам, він наважується поставити на ближчих зборах „побратимства“. Потім виникає думка про касу самодопомоги, і в загальних рисах змальовується страйк. Бенедьо стає проводирем „побратимства“, що ширило аґітацію по всьому місту.

Все ж Бенедьо стоїть на тій думці, що *„чисте діло чистих рук потребує“* — отже йому не всякий спосіб до вподоби. Але під тиском лівого Басараба йому доводиться погодитися на те, щоб шляхом експропріяції грошей капіталістів поповнити касу самодопомоги. Щоб остаточно охарактеризувати Бенедьо, наведімо ті вимоги, що їх він пропонує поставити капіталістам:

— „Я би гадав ось чого: поперше, розуміється, щоби платню нам підвищено: тим, що до ями йдуть,— найменше дванадцять шісток, тим, що на верха,— ринського, а найменше вісім шісток; подруге, щоби ніхто не смів побирати ніякого касієрного; потретє, щоби до робітницької запомогової каси, крім робітників, давали вкладки також і пани, кожний найменше по ринському місячно; дальше, щоби в разі нещасливого випадку, смерти, каліцтва обов'язані були платити за шпиталь і ліки, а також рятувати осиротілу робітницьку родину хоч через пів року. Я гадаю, що це жадання не надто великі, а для нас і з них вийшла би значна пільга".

Це вимоги, які ставили капіталістам більшість страйків, що лиш коли відбувалися. Сумнівно, щоб при тій ситуації, та ще в ті часи, можливо було вимагати більшого. Бенедьо добре розумів це й він не раз зауважував, що не слід заспокоюватися на цьому: перша перемога полегшує другу і т. д.

Поразка робітників не міняє його поглядів. „Час загоїть усі рани, втишить наш гнів, ми звільна найдемо в собі силу зачати розбите діло знов наново, і знов колись поставимо його на тім ступні, на якім було недавно. Тільки тоді, навчені раз, будемо осторожніші. А своїм підпалом що ви вдієте, кому поможете?".

Поразка його навчає, але не ламає Безперечно, цей улюблений герой Франка має в своїх поглядах багато чого й від самого автора.

Зовсім інші люди брати Сень і Андрусь Басараби. Вони репрезентують анархічну частину робітництва.

Андрусь Басараб хоче мститися за кожну найменшу кривду, що заподіяли робітникам хазяї. Якоїсь програми, якихось вимог до капіталістів він не має, а бажає лише мститися, щоб бодай трохи влекшити болю: „А хто ж зможе так зробити, щоб ми не терпіли, щоб робучий чоловік не терпів? Ніхто, ніколи. Значить, терпіти нам до суду-віку та й по всьому. Тяжко це, чи не тяжко, що то кого обходить? Терпи і мовчи, не показуй другому, що тобі тяжко. Терпи, а як не можеш вирватися з біди, то бодай мстися за неї, це хоч трохи влекшить твого болю. Така моя гадка, і всі признали, що вона правдива“.

Отже анархічність Андруся є наслідок його безпросвітнього песимізму. Він не має жодної надії на краще. Він не визнає ніяких „чистих рук“—всі способи добрі, аби лиш вони допомагали. Такої ж думки й брат його Сень, що забирає гроші в хазяїна Іцка для робітничої каси.

Лагодючися палити бориславських промисловців, він так виправдує це:—„Їм пошкодимо, і цього нам досить“. „Їм“—це капіталістам. А на поміркованні поради Бенедьо дає таку відповідь:—„Те-те-те, ти вже щось з попівська затинаєш,—відказав насмішливо Сень.—Не час нам ждати на той вимір, про котрий досі якось ми нічого не знаємо. Моя гадка: в кого міцні кулаки, той сам

собі виміриьь правду. І нам так треба робити. Хто сам собі помагає, тому й бог поможе“.

Так змалював Франко диференціяцію серед робітництва. З повісти важко судити, на боці якої з цих частин робітництва симпатії автора. Проте Франко дозволяє перемагати Басарабам лише тоді, коли маса в стані афекту, коли піднесена емоційність приголомшує здорову логіку. Окрім цього, твердження Бенедьо завжди мають сильніше, логічніше обґрунтування.

Робітнича маса, як активний літературний герой вперше в українській літературі з'являється в опов. „Борислав сміється“. Не йде на рахунок бурлацька маса в пов. Нечуя-Левицького „Бурлачка“: раз — тому, що кожен з бурлак є просто селянин на підробітках, і в усякім разі не має психології робітника навіть тих років; друге — це бурлацтво не змальовано на самому своєму виробництві як у Франка, а в шинкові, і третє — Нечуй-Левицький не ставив собі завдання освітлювати український робітничий рух, що був для нього зовсім чужий і незрозумілий.

Маса робітнича в даній повісті Франка є персонаж, що вирішує події. Бенедьо з товаришами організовують у полі мітинґ, що на ньому присутні кілька тисяч робітників, і тут обходиться без бійки й суперечок — маса однодушна в своїх клясових інтересах. Але хіба тільки це? Коли був оголошений страйк, маса не стала на роботу, хоч матеріяльно це були майже жебраки. Навіть більше того — тисячі робітників в організованому

порядкові на час страйку йдуть геть з Бориславу щоб повніше ґарантувати успіх справи. Своєю ролею в повісті ця маса нагадує шахтарів з ром. Ем. Золя „Вуглекопи“, але у французького письменника маса анархічніша, її опановує часом руїнницький інстинкт. Боротьба в нього не знаходить виправдання. Висновки — песимістичні. Безумовно, на романі відбилася буржуазна ідеологія письменника. Франко багато в чому протилежний Емілеві Золя. В письменника-соціяліста було інше завдання. Треба було показати, на який ступінь могутности може піднестися робітнича маса, коли вона має добрий провід, з'аґітована й організована. Не зважаючи на поразку робітників, песимістичних висновків з повісти (в протилежність Золя) зробити не можна. Справжній провідник маси за Франком, Бенедьо, навчився на першій помилці і лаштується до дальшої боротьби. А капіталісти й вища адміністрація все ж лишаються непримиренними ворогами мас (знову таки в протилежність Е. Золя, що в ім'я „вселюдських“ інтересів об'єднав обидва табори, змалоцінивши боротьбу клясову).

„Борислав сміється“ є перша в нашій літературі спроба подати широке полотно зовсім не новельного типу на тему про робітничий рух. З творів невеликих маємо на цю тему знову ж таки Франкові нариси й новелі: *„На роботі“*, *„Задля празника“*, *„Вівчар“*. Але перші зариси робітничої боротьби маємо лише в *„Борислав сміється“*, де змальовано й окремі постаті робітників-борців, і ак-

тивно настроєну свідому масу, цебто де є організований до боротьби з капіталістами робітничий колектив. Отже українську пролетарську літературу слід починати від „*Борислав сміється*", беручи на увагу, що оповідання „*Задля празника*" написане десятьма роками пізніше — 1891 р. Всі ж інші оповідання Франка й фабрицькі зариси Нечуя-Левицького можна вважати хіба за підготовний період до пролетарської літератури, оскільки їх типаж ще не є робітничий — це селяни, що працюють на підприємстві задля підробітку. Виняток становить столяр Іван Михалчевський з „Бурлачки" Нечуя-Левицького, але він зникає в масі бурлаків і в повісті він майже епізодична постать.

З ідеалістичного світогляду Нечуя-Левицького виплинає й основний мотив його творчости — герой, прихильник до всього доброго, не витримує тиску оточення і його пориви сходять на нівець, він наближається до свого морального занепаду. Скільки таких постатей зустрічаємо, наприклад, у бурлацькій масі його повістей.

Матеріялістичний світогляд Франка диктує основний мотив його творчости — нові економічні форми створили й нові виробничі відносини, що є владущі над людиною, від їх „волі" залежить добробут персонажу. Не шукаючи правди чи забуття, приходить романтик гірських полонин, вівчар (опов. „Вівчар"), на роботу до ненависної ще йому копальні земного воску. Потреба заробітку — єдиний для нього мотив. Перед нами розгортає Франко широку, повну картину, як гинуть

в скаженій конкуренції капіталісти (Гольдкремер), як хора й далеко не залізної сили й волі людина Бенедьо волею обставин стає за проводиря робітничої маси; в гонитві за багатством гинуть і селяни та робітники, і капіталісти. Скрізь панує закон боротьби за життя. І найменшу ролю відограють у Франка якісь ідеальні поривання чи моральні проблеми. Характер занять людини визначає й її вдачу, думки і т. д. (Вівчар, Ріпник).

Все це протиставляє І. Франка письменникам-народовцям: Нечуєві, Панасу Мирному, Грінченкові, *і ставіть його, безперечно, на самім початку літератури пролетарської*. Щоправда, таке твердження може стосуватися лише раннього Франка, автора проаналізованих тут творів, і ніякою мірою не пізнішого Франка, коли він відійшов від робітничої тематики й революційних мотивів, подавшись на інші, чужі пролетаріятові ідеологічні позиції. Але це не належить до нашої теми.

Ціна 25 коп. (Р)

